The Islamic Journal of Women and the Family
Print ISSN: 2538-6190 Online ISSN: 2717-4085
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

A Critical Review of Analytical Approaches in Orientalist Studies Regarding the Socio-Political Role of the Prophet Mohammad's Wives: Challenges and Opportunities

Bagher Riahi Mehr ✉[1]

1. Department of Quran and Orientalists, Higher Education Complex of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

Email: dr.riahi@chmail.ir 0000-0003-0064-0756

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 6 July 2026
Received in revised form 24 July 2026
Accepted 22 August 2026
Available online 27 September 2026

Keywords:
Orientalism,
the Prophet Mohammad's wives,
political role,
social role,
methodological critique,
Islamic studies.

ABSTRACT

Objective: The present study was conducted to critically examine Orientalist analytical approaches regarding the political and social roles of the Prophet Mohammad's wives, with the aim of identifying the underlying presuppositions, data limitations, and interpretive frameworks governing these studies.

Method: This study employed a descriptive-analytical method; drawing upon critical analysis, it gathered the prominent views of Orientalists and subsequently evaluated them against authoritative Quranic, narrative, and historical sources. The research primarily focused on how the roles of the Prophet Mohammad's wives, particularly Aisha and Umm Salama, are portrayed in Orientalist studies.

Results: The findings indicate that many Orientalists, by relying on specific Sunni traditions while largely overlooking the Shia narrative heritage, have presented a reductionist portrayal of the Prophet Mohammad's wives, often limiting their roles to the private sphere or to informal influence. Furthermore, many of these analyses have been shaped by modern concepts of gender, power, and the public-private divide, failing to elucidate the interconnections between the spiritual, legislative, and social dimensions of their actions.

Conclusions: Research findings indicate that, despite some recent reinterpretations, Orientalist studies regarding the political and social roles of the Prophet Mohammad's wives continue to suffer from methodological shortcomings. Therefore, a methodical critique and re-examination of these approaches grounded in authentic Islamic sources are essential for a more accurate understanding of the status of the Prophet Mohammad's wives within contemporary academic analyses.

Cite this article: Riahi Mehr, B. (2026). A Critical Review of Analytical Approaches in Orientalist Studies Regarding the Socio-Political Role of the Prophet Mohammad's Wives: Challenges and Opportunities. *The Islamic Journal of Women and the Family,* 14(3), 119-137. https://doi.org/10.22034/ijwf.2026.22405.2529

© The Author(s).retain the copyright and full publishing rights.
Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/10.22034/ijwf.2026.22405.2529

Introduction

The political and social roles of the wives of the Prophet of Islam have become a significant subject of debate and contention within contemporary Orientalist and Islamic studies regarding the historiography of early Islam. On one hand, this issue is intertwined with the sanctity of revelation, the status of prophethood, and the structure of authority in the nascent Muslim community; on the other, it relates to the distinguished position held by the Prophet Mohammad's wives regarding the transmission of religious knowledge, the fulfillment of social roles, consultative participation, and involvement in political events. Consequently, Orientalist representations of their roles are not merely historical accounts; rather, they are frequently shaped by theoretical presuppositions concerning gender, power, religious authority, and the relationship between the public and private spheres. Indeed, some Western scholars have analyzed issues such as Hijab, women's social presence, polygamy, and the political participation of the Prophet Mohammad's wives through the lens of modern concepts (Ahmad, 2013; Mernissi, 2001; Stowasser, 1994).

The present study focuses on how Orientalist scholarship has narrated and evaluated the political and social participation of the Prophet Mohammad's wives, and the extent to which these narratives are influenced by the scholars' own epistemological, methodological, and cultural presuppositions. Accordingly, this article neither seeks to deny the historical reality of the presence and active roles of the Prophet Mohammad's wives in the developments of early Islam, nor does it aim merely to reconstruct these roles historically; rather, its primary objective is a critical analysis of the frameworks through which Orientalists have understood, categorized, and represented these forms of participation. Such an approach gains particular importance given the multifaceted nature of Orientalism. For Orientalism is not a monolithic movement with a single foundation; rather, it encompasses a spectrum of methodologies, motivations, and research outcomes (Watt, 1982; Zamani, 2008; Motzki, 2017).

Method

This research employs a descriptive-analytical method and a textual critique approach. This library-based, documentary, and qualitative study is situated at the intersection of Islamic history, women's studies, and the critique of Orientalism. The research corpus comprises selected works by Orientalists and scholars influenced by the Western academic tradition regarding the Prophet Mohammad's wives, relevant Quranic verses, narrative and historical accounts, and contemporary Muslim critiques. Within this framework, the definition of Orientalism is not based solely on the researcher's religious, ethnic, or geographic identity; rather, it pertains primarily to the methodology, epistemological framework, and academic tradition in which the research is grounded (Nafisi, 2019; Motzki, 2017).

Aisha and Umm Salama have been selected as prominent case studies for this research, as each

represents a distinct type of female agency in early Islam. In the works of Orientalists, Aisha is examined primarily on two levels: first, as a significant narrator and transmitter of narratives and the Prophetic tradition; and second, as a political actor in events such as the Battle of the Camel. Conversely, Umm Salama is highlighted more as an example of political wisdom, strategic counsel, and crisis management, particularly regarding the Treaty of Hudaybiyyah (Abbott, 1942; Stowasser, 2017; Shafiei, 2012).

As this study relies on textual analysis and does not involve fieldwork or the examination of human subjects, it makes no use of statistical tools, quantitative sampling methods, or statistical analyses. Sources were selected purposively, based on their direct relevance to the research question. Therefore, this article falls within the category of qualitative and analytical studies and does not employ a mixed-methods research approach.

Results

Research findings indicate that a significant portion of Orientalist analyses presents a reductionist view of the political and social roles played by the Prophet Mohammad's wives. In this view, their roles are frequently confined to the private sphere, informal influence, or behind-the-scenes maneuvering; their public interventions are often interpreted as exceptional, personal, or driven by familial rivalries. This approach is particularly evident in analyses that view the verse of Hijab solely as a mechanism for the social restriction of women and their exclusion from the public arena (Ahmad, 2013; Mernissi, 2001). Conversely, historical evidence demonstrates that even after the revelation of the verse of Hijab, the Prophet Mohammad's wives continued to play active roles in educational, advisory, religious, and political spheres. Far from signifying social isolation, this ruling was intended to regulate the manner of their presence and safeguard the unique dignity of the Prophetic household (Hedayatollah, 1399; Abbott, 1942).

Regarding women's participation in the pledge of allegiance (Bay'ah) and war-related activities, some Orientalist analyses characterize women's involvement as primarily marginal or symbolic, whereas historical data points to a wider variety of participatory roles for women in early Islamic society. Instances such as women pledging allegiance to the Prophet Mohammad independently, their engagement in relief and support roles during military expeditions, and, in certain cases, their direct involvement during crises, demonstrate that women's participation cannot be confined merely to the private sphere (Abbott, 1942; Stowasser, 2017). Analyzing these forms of participation requires distinguishing between the historical reality of women's presence and the way that presence is represented in Orientalist literature. For some Orientalists, particularly in their analysis of the Battle of the Camel, have interpreted events through the lenses of power struggles or gender issues, rather than focusing on the complex political, tribal, and religious fabric of early Islam (Mernissi, 2001; Stowasser, 1994).

Based on the analysis conducted, four primary methodological shortcomings can be identified

in Orientalist approaches regarding the Prophet Mohammad's wives: first, a lack of sufficient sensitivity to the internal religious meanings of concepts such as Hijab, obedience, Bay'ah, authority, and consultation; second, a disregard for the historical-social context of early Islam, particularly tribal structures, kinship ties, and the concept of religious legitimacy; third, an underestimation of the ethical and spiritual dimensions of the actions taken by the Prophet Mohammad's wives; and fourth, an overlooking of the diversity of interpretation within the Islamic tradition, specifically, the neglect of Shia sources and perspectives (Ahmad, 1992; Mernissi, 1991; Spellberg, 1994; Stowasser, 1994).

Conclusions

Research findings indicate that Orientalist studies regarding the political and social roles of the Prophet Mohammad's wives, despite a gradual shift from overtly reductionist interpretations toward more sophisticated analyses, continue to face significant methodological limitations. The dominance of modern concepts concerning gender, power, and the public-private divide has led some of these studies to selectively reconstruct historical data, thereby failing to achieve a comprehensive understanding of the agency exercised by the Prophet Mohammad's wives (Ahmad, 2013; Mernissi, 2001; Spellberg, 2014). Theoretically, this research demonstrates that the critique of Orientalism in this field must move beyond the mere acceptance or rejection of historical assertions to analyze underlying presuppositions, methodologies, and conceptual frameworks. A valid historical interpretation requires attention to indigenous categories, the plurality of sources, intra-Islamic diversity, and the interplay between the religious, ethical, and social dimensions of actions. From a practical standpoint, the findings underscore the necessity of drawing more extensively upon Shia and other Islamic sources to rectify the global image of Muslim women during the formative period of Islam. Future research could build upon this foundation through comparative studies of Sunni and Shia narratives or by examining other female figures in early Islamic history, thereby presenting a more accurate and non-reductionist portrayal of women's status in Islamic history.

Author Contributions

All stages of research design, article writing, and editing of the final versions were carried out by the author alone.

Data Availability Statement

Data are available from the authors upon request.

Acknowledgements

The author wishes to express their gratitude and appreciation to all those who provided moral support during the conduct of the research.

Ethical Considerations

The author emphasizes that all ethical principles have been observed in conducting and publishing this research. This has been confirmed by the author. Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study.

Funding

This study was conducted without receiving any financial support from government, commercial, or non-profit organizations.

Conflict of Interest

The author declares that there are no conflicts of interest in connection with this study. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the study.

پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده
شاپا چاپی: ۶۱۹۰-۲۵۳۸ شاپا الکترونیکی: ۴۰۸۵-۲۷۱۷
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

نقد و بررسی رویکردهای تحلیلی در مطالعات شرق‌شناسانه درباره نقش سیاسی - اجتماعی همسران پیامبر ﷺ؛ چالش‌ها و فرصت‌ها

باقر ریاحی‌مهر ✉[1]

۱. استادیار گروه قرآن و مستشرقان، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه ﷺ، قم، ایران. رایانامه: dr.riahi@chmail.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۱۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۰۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۳۱
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۵

کلیدواژه‌ها:
شرق‌شناسی،
همسران پیامبر،
نقش سیاسی،
نقش اجتماعی،
نقد روش‌شناختی،
مطالعات اسلامی.

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با هدف نقد و بررسی رویکردهای تحلیلی شرق‌شناسان درباره نقش سیاسی و اجتماعی همسران پیامبر اکرم ﷺ، برای شناسایی پیش‌فرض‌ها، محدودیت‌های داده‌ای و چارچوب‌های تفسیری حاکم بر این مطالعات انجام شد.

روش پژوهش: پژوهش حاضر با روش توصیفی ـ تحلیلی انجام شد و با تکیه بر تحلیل انتقادی، دیدگاه‌های برجسته شرق‌شناسان گردآوری و سپس آن براساس منابع قرآنی، روایی و تاریخی معتبر ارزیابی شد. تمرکز اصلی بررسی‌های این پژوهش بر نحوه بازنمایی نقش همسران پیامبر ﷺ، به‌ویژه عایشه و ام‌سلمه، در مطالعات شرق‌شناسانه بود.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان داد که بسیاری از شرق‌شناسان با اتکا به روایات خاص اهل‌سنت و کم‌توجهی به میراث روایی شیعه، تصویری تقلیل‌گرایانه از همسران پیامبر ﷺ ارائه کرده‌اند و نقش آنان را اغلب به حوزه خصوصی یا نفوذ غیررسمی محدود کرده‌اند. همچنین، بسیاری از این تحلیل‌ها تحت تأثیر مفاهیم مدرن جنسیت، قدرت و تفکیک حوزه عمومی و خصوصی شکل گرفته و از تبیین پیوند ابعاد معنوی، تشریعی و اجتماعی کنش‌های آنان بازمانده‌اند.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات شرق‌شناسانه درباره نقش سیاسی و اجتماعی همسران پیامبر اکرم ﷺ با وجود برخی بازخوانی‌های جدید، همچنان با کاستی‌های روش‌شناختی مواجه است. ازاین‌رو، نقد روشمند این رویکردها و بازخوانی آنها بر پایه منابع اصیل اسلامی، شرط لازم برای فهم دقیق‌تر جایگاه همسران پیامبر ﷺ در تحلیل‌های دانشگاهی معاصر است.

استناد: باقر، ریاحی‌مهر (۱۴۰۵). نقد و بررسی رویکردهای تحلیلی در مطالعات شرق‌شناسانه درباره نقش همسران پیامبر ﷺ: چالش‌ها و فرصت‌ها. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۴(۲)، ۱۱۹-۱۳۷. https://doi.org/ 10.22034/ijwf.2026.22405.2529

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.
© نویسندگان.

مقدمه

در دهه‌های اخیر، بررسی نقش سیاسی و اجتماعی همسران پیامبر اسلام ﷺ در آثار خاورشناسان، به یکی از عرصه‌های مهم منازعه تحلیلی در مطالعات تاریخ اسلام تبدیل شده است. این مطالعات، بیش از آنکه به بازسازی مستقیم واقعیت تاریخی نظر داشته باشند، در چارچوب مفاهیم مدرن قدرت، جنسیت و حوزه عمومی، به صورت‌بندی خاصی از مشارکت اجتماعی و سیاسی همسران پیامبر اکرم ﷺ پرداخته‌اند. مسئله اصلی پژوهش حاضر، نه اصل مشارکت این زنان در تحولات صدر اسلام، بلکه تحلیل انتقادی نحوه بازنمایی این مشارکت‌ها در رویکرد خاورشناسان و بررسی چارچوب‌های معرفتی و تفسیری حاکم بر این بازنمایی‌هاست.

در این زمینه پژوهش‌هایی درباره نقش همسران پیامبر اکرم ﷺ و نیز دیدگاه‌های مستشرقان انجام شده است که پیشینه مقاله حاضر را شکل می‌دهد. ازجمله پایان‌نامه *باعنوان بررسی نقش سیاسی، اجتماعی و فرهنگی همسران پیامبر* ﷺ *در دوران پیامبر و خلفاء (مطالعه تطبیقی)* (ناصر حسین ال جهل (۱۴۰۲)، *کتاب جایگاه و نقش همسران رسول‌خدا* ﷺ *در تحولات سیاسی، فرهنگی صدر اسلام تا سال ۴۰ هجری* (هاشمی‌نیا، ۱۳۹۲)، مقاله «نقد و تحلیل مدخل عایشه در دایرةالمعارف قرآن لیدن» (کریمی، ۱۳۹۷)، مقاله «بررسی شخصیت حضرت خدیجه علیها السلام از دیدگاه مستشرقان» (رضایی هفتادر و همکاران، ۱۴۰۲)، مقاله «دوین مدل مفهومی غنی‌سازی روابط همسران با تأکید بر تأمین نیازهای روان‌شناختی براساس منتخب احادیث کتاب بحارالانوار» (رحیمی، ۱۴۰۴)، و مقاله «بررسی و نقد آرای تفسیری مفسران اهل‌سنت از قرن دوم تا چهارم هجری درباره آیه ازدواج موقت» (بابایی و مرادی، ۱۴۰۴). با وجود انجام این پژوهش‌ها، خلأ اساسی همچنان در سطح تحلیل انتقادی منسجم از رویکرد خاورشناسان نسبت به مشارکت سیاسی و اجتماعی همسران پیامبر اکرم ﷺ باقی مانده است؛ زیرا بخشی از مطالعات یادشده به بازسازی تاریخی نقش‌ها پرداخته‌اند و بخشی دیگر، فقط به بررسی موضعی یک شخصیت یا یک مدخل خاص از آثار مستشرقان بسنده کرده‌اند. وجه امتیاز و نوآوری پژوهش حاضر این است که بدون ورود به بازنمایی مستقل واقعیت تاریخی، و با تمرکز بر دو نمونه شاخص یعنی، عایشه و ام‌سلمه، تحلیلی انتقادی از چارچوب‌های معرفتی و تفسیری خاورشناسان در بازنمایی مشارکت سیاسی و اجتماعی همسران پیامبر ارائه و از منابع معتبر تاریخی و روایی فقط به‌مثابه معیار سنجش و نقد این رویکردها استفاده شده است.

واژه «استشراق» ترجمه‌ای از اصطلاحی اروپایی است که در زبان انگلیسی نخستین بار حدود سال ۱۷۷۹ میلادی به‌معنای «متخصص زبان و ادبیات شرقی» و در زبان فرانسه حدود سال ۱۷۹۹ میلادی برای مفهومی مشابه به‌کار رفت. ریشه این واژه به واژه «Orient» بازمی‌گردد که در لغت به‌معنای مشرق زمین و خاور دور است. (وات، ۱۳۶۱) این اصطلاح در ادبیات فارسی و عربی، افزون بر اشاره به حوزه زبانی و جغرافیایی شرق، معنای گسترده‌تری یافته است و اغلب برای وصف رهیافتی به کار می‌رود که از بیرون سنّت فکری و معرفتی اسلام، مسائل اسلامی را مطالعه و نقد می‌کند. با وجود این، باید توجه داشت که استشراق جریانی یکپارچه با رویکردی یگانه نیست بلکه طیفی متنوع از انگیزه‌ها، روش‌ها و نتایج پژوهشی را دربر می‌گیرد.

ویژگی مشترک در اغلب رویکردهای خاورشناسانه، عدم التزام به پیش‌فرض‌های اعتقادی مسلمانان (همچون پیامبری حضرت محمد ﷺ یا وحیانی بودن *قرآن*) به‌عنوان مبانی موضوع تحقیق است. براین‌اساس، به‌کارگیری صفت «مستشرق» برای یک نویسنده مسلمان، اغلب ناظر به خروج او از چارچوب‌های تفسیری یا فقهی پذیرفته‌شده در سنت اسلامی و عبور از خطوط قرمز اعتقادی است، هرچند این رویکرد بیشتر ناظر به روش و خاستگاه معرفتی است تا هویت دینی یا ملی. (نفیسی، ۱۳۹۸). تعاریف ارائه‌شده از استشراق، متأثر از بسترهای جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی متنوعی است که این جریان در آن رشد کرده است. همین تنوع، موجب شده است تعریفی واحد و جامع که بتواند همه ابعاد این پدیده را

به‌طور مانع و کامل پوشش دهد، شکل نگیرد. یکی از تعاریف جامع‌تر در این حوزه را می‌توان در بیان دکتر زمانی در *کتاب اسلام‌شناسی و شرق‌شناسی غربیان* یافت که می‌گوید: «مستشرقان کسانی هستند که به مطالعه زبان‌ها، فرهنگ، باورها، آداب و رسوم و شیوه‌های زیست مردمان مشرق زمین ـ اعم از عرب یا غیرعرب، ساکن خاور نزدیک یا خاور دور ـ می‌پردازند، بی‌آنکه ملیت یا محل زندگی آنان، ماهیت کارشان را تغییر دهد. این فعالیت‌ها بی‌تردید با اهداف خاص علمی یا غیرعلمی صورت می‌گیرد» (زمانی، ۱۳۸۷).

در پژوهش حاضر، مقصود از «خاورشناسان» فقط اتباع غیرمسلمان سرزمین‌های غیر اسلامی نیست، بلکه هر پژوهشگری که به مطالعه اسلام پرداخته و در چارچوب سنت‌های تحقیق غربی پرورش یافته باشد، حتی اگر زاده یا ساکن سرزمین‌های اسلامی، یا از لحاظ هویت قومی وابسته به آن باشد، در این دسته جای می‌گیرد. این تعریف شامل پژوهشگرانی نیز می‌شود که تحصیلات خود را در نظام آموزشی کشورهای اسلامی گذرانده، اما آثارشان را در سنت دانشگاهی غربی تدوین و منتشر کرده‌اند (ر.ک.، نفیسی، ۱۳۹۸). ازاین‌رو، هارالد موتسکی تصریح می‌کند که مقصود از «پژوهش‌های غربی» یا «پژوهش‌های غیرمسلمانان» فقط به هویت قومی یا دینی پدیدآورندگان مربوط نمی‌شود، بلکه به پیروی آنان از چارچوب‌ها و روش‌های تحقیق رایج در مراکز دانشگاهی غربی اشاره دارد (موتسکی، ۱۳۹۶).

ادبیات موضوع و چارچوب نظری پژوهش

چارچوب نظری این پژوهش بر رویکرد تحلیل انتقادی[1] استوار است. این روش‌شناسی، مستلزم آن است که مفاهیم، روش‌ها و پیش‌فرض‌های خاورشناسان درباره نقش سیاسی و اجتماعی همسران پیامبرﷺ شناسایی و طبقه‌بندی شوند. نقد این مفاهیم براساس معیارهایی صورت می‌گیرد که از *قرآن کریم*، سنت نبوی (حدیث و سیره)، و یافته‌های تاریخی معتبر استخراج شده‌اند. هدف از این چارچوب، تفکیک لایه‌های ایدئولوژیک و روش‌شناختی غالب بر آثار خاورشناسان از تحلیل‌های مبتنی بر مبانی اسلامی است تا بتوان به یک ارزیابی علمی‌تر و مستندتر دست یافت.

۱. تحلیل انتقادی نقش همسران پیامبر در تفکیک حوزه عمومی و خصوصی

در این بخش یکی از محوری‌ترین دوگانه‌ها در تحلیل‌های خاورشناسان بررسی شده است.

۱-۱. رویکرد خاورشناسان به حجاب و تحدید کنشگری اجتماعی

آیه حجاب (ر.ک.، احزاب: ۵۳)، نقطه‌عطفی در تاریخ اجتماعی صدر اسلام است که در کانون توجه تحلیل‌های شرق‌شناسان قرار گرفته است. رویکرد غالب در میان این پژوهشگران، تفسیر این آیه به‌مثابه ابزاری برای بازتعریف مرزهای حوزه عمومی و خصوصی و در نتیجه، محدودسازی کنشگری اجتماعی زنان، به‌ویژه همسران پیامبرﷺ، بوده است. مرنیسی با تحلیل زمینه تاریخی نزول این آیه، استدلال می‌کند که حکم حجاب که در ابتدا به‌معنای پرده‌ای فیزیکی برای جداسازی فضای خانه پیامبرﷺ بود، به‌تدریج به نمادی از تفکیک جنسیتی در کل جامعه اسلامی تبدیل شد. از نظر او، این فرمان پاسخی به اقتضائات اجتماعی مدینه و تلاشی برای مقدس‌سازی حریم خصوصی پیامبر بود که در عمل، به کاهش حضور زنان در عرصه عمومی منجر شد (مرنیسی، ۱۳۸۰). لیلا احمد (۱۳۹۲) نیز در تحلیلی مشابه، ظهور حجاب را با فرآیند شکل‌گیری یک نظم اجتماعی-سیاسی نوین در جامعه اسلامی مرتبط می‌داند. او معتقد است که در این گذار، کنترل نمادین بر بدن و حضور زنان، به ابزاری برای تثبیت ساختارهای جدید قدرت بدل شد و حجاب در این چارچوب، مرزهای جدیدی میان فضاهای زنانه و مردانه ترسیم کرد.

1. Critical Analysis

شواهد تاریخی متعدد، این خوانش تقلیل‌گرایانه را به چالش می‌کشند؛ زیرا تداوم نقش‌آفرینی همسران پیامبرﷺ در عرصه‌های مختلف پس از نزول آیه حجاب، نشان می‌دهد که این حکم به‌معنای انزوای مطلق آنان نبوده است. برای مثال، نقش برجسته ام‌سلمه در نقش مشاور سیاسی پیامبرﷺ در شرایط بحرانی صلح حدیبیه، نمونه‌ای بارز از استمرار کنشگری یک زن در بالاترین سطوح تصمیم‌گیری است. همچنین، حضور فعال و فرماندهی عایشه در وقایع سیاسی پس از رحلت پیامبرﷺ، از جمله در جنگ جمل، با تصویر زن منزوی و محدود به حوزه خصوصی، در تضاد کامل است (ابوت[1]، ۱۹۴۲). هدایت‌الله (۱۳۹۹) در نقد رویکردهای شرق‌شناسانه، استدلال می‌کند که تمرکز یک‌جانبه بر جنبه محدودکننده حجاب، منجر به نادیده گرفتن کارکرد اصلی آن یعنی، «حفظ حریم و تکریم» جایگاه همسران پیامبرﷺ شده است. او تأکید می‌کند که معنای اولیه «حجاب» در آیه مذکور، نه پوشش بدن، بلکه پرده‌ای مکانی برای صیانت از شأن نبوت بوده است و نباید آن را به ابزاری برای سرکوب اجتماعی تقلیل داد.

بررسی آیه حجاب در چارچوب تاریخ اجتماعی صدر اسلام، زمانی واجد دلالت تحلیلی می‌شود که نسبت آن با الگوی عملی کنشگری همسران پیامبر اکرمﷺ در نظر گرفته شود. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که نزول این آیه نه‌تنها به قطع حضور اجتماعی زنان منجر نشد، بلکه اشکال متنوعی از مشارکت سیاسی، مشاوره‌ای و تأثیرگذاری اجتماعی آنها همچنان تداوم یافت. ازاین‌رو، حجاب در این سیاق بیش از آنکه سازوکاری برای حذف زنان از عرصه عمومی باشد، ناظر به تنظیم شیوه حضور و صیانت از جایگاه خاص همسران پیامبر اسلامﷺ بود. در این چارچوب، قرائت خاورشناسانه‌ای که حجاب را نشانه‌ای از تحدید کنشگری سیاسی-اجتماعی این زنان می‌داند، با واقعیت‌های رفتاری و تاریخی آنان همخوانی ندارد و بیشتر بازتاب مفروضات نظری معاصر درباره جنسیت و قدرت تلقی می‌شود.

۱- ۲. تحلیل دیدگاه‌ها درباره مشارکت در امور نظامی و بیعت سیاسی

بررسی جایگاه زن در صدر اسلام از منظر خاورشناسان، عرصه‌های کلان سیاسی و نظامی را نیز در بر می‌گیرد. «بیعت» به‌مثابه یک کنش سیاسی محوری، و «مشارکت در غزوات» به‌مثابه حضور در صحنه نظامی، دو شاخص مهم است که مستشرقان برای سنجش میزان استقلال و نفوذ اجتماعی زنان به آنها استناد می‌کنند.

بیعت زنان با پیامبر اکرمﷺ، که به صورت مستقل از مردان انجام شد، از سوی بسیاری از پژوهشگران به‌عنوان شناسایی رسمی اهلیت سیاسی آنان تفسیر شده است. این اقدام، زن را به‌مثابه فردی متعهد و مسئول در برابر جامعه و حاکمیت اسلامی معرفی کرد و نشان‌دهنده آن بود که پیمان دینی-سیاسی زنان، ورای ساختارهای سنتی قبیله‌ای و خانوادگی به رسمیت شناخته می‌شود. این کنش، به زن، هویتی مستقل در مقام شهروندی امت اسلامی بخشید.

در حوزه نظامی، مشارکت زنان اغلب در نقش‌های پشتیبانی و امدادی تعریف می‌شد. گزارش‌های متعددی از حضور آنان در غزوات برای مداوای مجروحان، تهیه آب و غذا برای رزمندگان و ارائه خدمات پشتیبانی وجود دارد؛ موضوعی که نشان‌دهنده پذیرش حضور زنان در میدان نبرد، البته در چارچوبی مشخص بود. (ابوت، ۱۹۴۲) با این حال، موارد استثنایی از حضور رزمی زنانی چون «نسیبه بنت کعب» در غزوه احد، این چارچوب را به چالش می‌کشد و نشان می‌دهد که در شرایط اضطراری، زنان قابلیت ایفای نقش‌های رزمی مستقیم را نیز داشته‌اند (استواسر، ۱۳۹۶). نقطه اوج این کنشگری، که به پیچیده‌ترین تحلیل‌ها دامن زده است، رهبری سیاسی و نظامی عایشه در جنگ جمل است. این رویداد تاریخی، به دلیل پیامدهای گسترده‌اش، به موضوعی محوری در تحلیل‌های شرق‌شناسانه بدل شده است. مرنیسی (۱۳۸۰) معتقد است که اگرچه این واقعه بیانگر اوج قدرت سیاسی یک زن در آن دوره بود، شکست او و بازنمایی این رخداد به‌مثابه یک «فتنه» در تاریخ‌نگاری اسلامی، به ابزاری برای مشروعیت‌زدایی از رهبری سیاسی زنان در دوره‌های بعد تبدیل شد. به باور او، بسیاری

1. Abbott, N.

از روایات محدودکننده در این زمینه، محصول مستقیم همین تجربه تاریخی و تلاشی برای جلوگیری از تکرار آن بوده است. از سوی دیگر، این واقعه نشان می‌دهد که در آن مقطع، نفسِ رهبری یک‌زن بر سپاهی متشکل از مردان، امری محال یا تابو نبوده است، وگرنه چنین اتحادی شکل نمی‌گرفت. استواسر[1] (۱۹۹۴) نیز با اشاره به این دوره، بر پیچیدگی نقش‌های سیاسی همسران پیامبرﷺ تأکید می‌کند و معتقد است که آنان فقط چهره‌هایی در حاشیه نبودند، بلکه توانایی بسیج نیروهای اجتماعی و تأثیرگذاری بر روندهای کلان سیاسی را داشتند.

برآیند این شواهد نشان می‌دهد که مشارکت زنان در بیعت و امور نظامی در صدر اسلام، زمانی فهم می‌شود که میان حضور تاریخی آنان و نحوه تفسیر این حضور در گفتمان خاورشناسان، تمایز گذاشته شود. درحالی‌که داده‌های تاریخی از اشکال متنوعی از کنش سیاسی و اجتماعی، از بیعت مستقل تا نقش‌آفرینی در موقعیت‌های بحرانی حکایت دارد، برخی تحلیل‌های شرق‌شناسانه می‌کوشد این واقعیت را یا استثنایی جلوه دهد یا آن را فقط در چارچوب منازعات قدرت بازخوانی کند. از این منظر، تمرکز خاورشناسان بر رویدادهایی همچون جنگ جمل، بیش از آنکه ناظر به تبیین جایگاه واقعی همسران پیامبرﷺ باشد، بازتاب گرایش‌های نظری آنان درباره جنسیت، اقتدار و مشروعیت سیاسی است و نیازمند خوانشی انتقادی بر پایه شواهد تاریخی است.

۲. تحلیل انتقادی رویکرد مستشرقان به نقش سیاسی و اجتماعی همسران پیامبرﷺ

۲-۱. عایشه در منظومه فکری خاورشناسان؛ از انتقال دانش تا رهبری سیاسی

شخصیت عایشه، سومین همسر پیامبر اسلامﷺ در آثار خاورشناسان جایگاهی دوگانه دارد؛ از سویی به‌مثابه یکی از برجسته‌ترین ناقلان حدیث و حافظان سنت نبوی شناخته می‌شود و از سوی دیگر، بازیگری فعال در عرصه سیاسی صدر اسلام، به‌ویژه در ماجرای جنگ جمل است که موضوع تحلیل‌های متناقض قرار گرفته است. این دو وجه علمی و سیاسی به‌صورت موازی اما گاه متعارض، در تفاسیر شرق‌شناسان بازتاب یافته است و مسیر نقد آنها می‌تواند روشن‌کننده پیش‌فرض‌ها و روش‌شناسی غالب در این حوزه باشد.

در وجه علمی، بسیاری از محققان غربی که آثارشان در قالب شرق‌شناسی معرفی شده است، به حجم بالای روایات نقل‌شده از عایشه اشاره می‌کنند. در منابع حدیثی اهل‌سنت، عایشه پس از ابوهریره، بیشترین تعداد احادیث را روایت کرده است. ابوت (۱۹۴۲) با بررسی داده‌های تاریخی و رجالی، تصریح می‌کند که اعتبار روایات عایشه در میان محدثان قرون نخستین پایدار بوده و حتی برخی از اقوال وی به‌مثابه مبنای فقهی در موضوعات زنانه پذیرفته شده است. از نظر آبوت، این سطح از اعتماد، حاصل جایگاه ممتاز او در بیت نبوت و نیز مشارکت مستقیم در رویدادهای تاریخی بوده است. از نگاه استواسر (۱۳۹۶)، تحلیل روایات عایشه نیازمند توجه به زمینه‌های اجتماعی صدور آنهاست. او با تمرکز بر روایاتی که عایشه درباره زنان و خانواده نقل کرده است بر نقش شکل‌دهنده وی در فهم نخستین مسلمانان از احکام و آداب تأکید می‌کند و این را یکی از مهم‌ترین مصادیق «انتقال دانش دینی از طریق زنان» در صدر اسلام می‌داند. چنین رویکردی، برخلاف برداشت‌های تقلیل‌گرایانه، عایشه را نه فقط راوی منفعل، بلکه مفسر و آموزگاری مؤثر معرفی می‌کند.

اوج کنشگری عایشه در وجه سیاسی، در خلال خلافت امام علی علیه‌السلام و وقوع جنگ جمل نمایان شد. جلالی کندری (۱۳۸۲) در مطالعه‌ای مستند، حضور عایشه در این نبرد را نتیجه شبکه‌های پیچیده سیاسی-اجتماعی و بسیج نیروها توسط او می‌داند. به باور او، این رخداد اثبات می‌کند که زنان در ساختار قدرت آن دوره، ولو به‌صورت محدود، امکان فرماندهی نظامی و ایجاد جبهه سیاسی داشتند. در مقابل، برخی خاورشناسان مانند اسپلبرگ[2] (۱۳۹۳) تلاش کرده‌اند انگیزه‌های

1. Stowasser, B. F.
2. Spielberg

شخصی را در کانون تحلیل قرار دهند. اسپلبرگ با ارجاع به اختلافات عایشه با امام علی علیه‌السلام در ماجرای تحریم و نیز رقابت‌های خانوادگی قریش، جنگ جمل را (کمتر) نتیجه یک خط‌مشی سیاسی کلان و (بیشتر) واکنشی مبتنی بر عوامل فردی و خانوادگی تصویر می‌کند. این رویکرد، هرچند به جنبه‌های روان‌شناختی و اجتماعی توجه دارد، به‌زعم منتقدان، خطر تقلیل نقش تاریخی او به کنش‌های شخصی را نیز در پی دارد.

از منظر تحلیل انتقادی، آنچه کمتر در آثار شرق‌شناسان دیده می‌شود، وزن‌دهی هم‌زمان به هر دو وجه شخصیت عایشه است. شفیعی(۱۳۹۱) در پژوهش خود درباره نگاه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به زنان، یادآور می‌شود که حضور سیاسی عایشه، بی‌ارتباط با جایگاه علمی او نیست؛ زیرا اعتبار دینی و فقهی وی می‌توانست سرمایه اجتماعی لازم برای بسیج سیاسی را فراهم کند. این پیوند، از دیدگاه پژوهشگران مسلمان، کلید فهم واقعیت تاریخی و تفاوت آن با الگوهای زن‌ستیزانه‌ای است که برخی شرق‌شناسان به فرهنگ اسلامی نسبت داده‌اند. حسامی(۱۳۸۱) نیز با نقد *کتاب زنان پرده‌نشین و نخبگان جوشن‌پوش*، هشدار می‌دهد که ارائه تصویری دوگانه و متناقض از عایشه یعنی، زن دانشور، اما سیاست‌مداری شکست‌خورده، نه‌تنها با شواهد مستند همخوانی ندارد، بلکه متأثر روایت‌های انتخابی و گزینشی منابع اهل‌سنت شکل گرفته است. (حسامی، ۱۳۸۱). او معتقد است که حذف یا کم‌رنگ‌سازی موفقیت‌های عایشه در عرصه تدریس و پاسخ‌گویی به مسائل فقهی، بخشی از همان روند سنتی ساختن تصویرهای جنسیت‌زده در تاریخ‌نگاری است.

بررسی این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که نقد شرق‌شناسان در این حوزه باید فراتر از دوگانه رایج «دانش» و «سیاست» باشد و به سبکی تلفیقی بپردازد؛ سبکی که توانایی علمی عایشه را بستر و زمینه‌ای برای کنشگری سیاسی وی در صدر اسلام بداند. نادیده گرفتن این پیوستگی، موجب برداشت‌های ناقص و تحریف‌شده‌ای از نقش زنان تأثیرگذار آن دوره می‌شود؛ برداشتی که در نهایت، با شواهد تاریخی و روایی معتبر ناسازگار است.

۲- ۲. ام‌سلمه؛ الگوی مشاوره راهبردی و مدیریت بحران در نگاه مستشرقان

در آثار شرق‌شناسان، ام‌سلمه یکی از خردمندترین و مؤثرترین همسران پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله شناخته می‌شود. گزارش‌های تاریخی درباره نقش او در صلح حدیبیه به‌ویژه در بخش بحران‌زدایی از شرایط روانی اصحاب، بازتاب قابل توجهی در نوشته‌های محققان غربی داشته است. بسیاری از آنان بر این باورند که توصیه ام‌سلمه به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله برای آغاز عمل به مفاد صلح، در شرایطی که برخی از همراهان در پذیرش آن مردد بودند، نقشه‌ای راهبردی در مدیریت بحران بود که از تشدید تنش جلوگیری کرد. مرنیسی (۱۳۸۰) با تمرکز بر این رخداد، ام‌سلمه را نمونه بارز «قدرت پس‌پرده» زنان مسلمان صدر اسلام معرفی می‌کند و معتقد است که نفوذ غیررسمی آنان در فرآیند تصمیم‌گیری، به اندازه نفوذ آشکار در عرصه سیاسی اهمیت داشته است. این رویکرد، در آثار برخی نویسندگان دیگر نیز تکرار شده است. آبوت (۱۹۴۲) با بررسی منابع اولیه، تأکید می‌کند که مشاوره ام‌سلمه نه فقط نظر شخصی، بلکه تحلیل دقیق او از وضعیت روانی یاران پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله بود و پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله با پذیرش این توصیه، با کمال آرامش بحران را مدیریت نمود. به نظر آبوت، این رخداد نشان می‌دهد که زنان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله، هرچند منصب سیاسی رسمی نداشتند، از توان تحلیل شرایط و اثرگذاری بر تصمیمات کلان برخوردار بودند. استواسر (۱۳۹۶) نیز با رویکردی ترکیبی از تحلیل جامعه‌شناختی و تاریخی، این واقعه را شاهدی بر پیوند میان تجربه زیسته زنان در محیط نبوی و مهارت آنها در اعمال نفوذ غیرمستقیم می‌داند. او با استناد به شواهد أنس و ساختار قبیله‌ای آن زمان، تأکید می‌کند که جایگاه ام‌سلمه حاصل تعامل میان احترام به مقام همسری پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله و اعتماد عمومی به خرد و تدبیر او بود (استواسر، ۱۳۹۶). این اعتماد، امکانی برای اثرگذاری بر مسیر تحولات سیاسی بدون ورود مستقیم به میدان رقابت‌های قدرت فراهم می‌کرد. همچنین، تحلیل‌های جدید در فضای داخلی پژوهش‌های اسلامی، همچون مقاله شفیعی(۱۳۹۱)، این نقش را نه تنها در حد مشاوره که به مثابه «مدل مدیریتی» در تاریخ اسلام معرفی کرده‌اند. او معتقد است

که درک درست ام‌سلمه از حساسیت شرایط و اقدام سریع او در ارائه راهکار، یکی از نمونه‌های برجسته مدیریت بحران در سنت اسلامی است. شفیعی بر این نکته تأکید دارد که چنین تجاربی می‌تواند در بازخوانی نقش زنان در فرهنگ سیاسی مسلمانان راهگشا باشد؛ زیرا نشان می‌دهد کنشگری آنان فقط به عرصه بازنمایی نمادین محدود نبوده است.

با این حال، برخی از خاورشناسان یا نویسندگان متأثر از رویکرد آنان، با تأکید بیش از حد بر مفهوم «قدرت پس پرده»، نقش ام‌سلمه را به یک مشاوره خانوادگی تقلیل داده‌اند. برای نمونه، اسپلبرگ (۱۳۹۳)، با وجود پذیرش اهمیت سخن ام سلمه، فضای این کنش را بیشتر در محدوده روابط شخصی-خانوادگی پیامبرﷺ می‌داند تا عرصه سیاست‌گذاری عمومی. این برداشت، به‌ویژه از دید منتقدان مسلمان، نادیده گرفتن پیوند میان توصیه ام‌سلمه و نتایج سیاسی حاصل از اجرای آن است. در این میان، آثار منتشر شده در ایران، مانند پژوهش اسدی (۱۳۹۷) با موضوع نقد افسانه‌هایی درباره روابط پیامبرﷺ با همسرانش، نیز بر ضرورت بازنگری در این تقلیل‌گرایی تأکید دارند. اسدی با تحلیل بافت تاریخی صلح حدیبیه، نتیجه‌گیری می‌کند که مشاوره ام‌سلمه مصداق کامل «کنشگری موقعیت‌مند» است؛ بدین معنا که فرد براساس برآورد عینی و دقیق از شرایط موجود، اقدام می‌کند و اثر این اقدام، در همان لحظه بر روند تاریخی آشکار می‌شود (اسدی، ۱۳۹۷).

در نگاه انتقادی، محدود کردن فهم این اقوال به قالب «نفوذ غیررسمی»، هرچند بخشی از واقعیت را بیان می‌کند، به همان اندازه که حضور سیاسی زنان را نادید گرفته شود، خطرناک است. ام‌سلمه در ماجرای صلح حدیبیه نه در قالب یک شخصیت حاشیه‌ای، بلکه در نقش بخشی از هسته مشورتی پیامبر اکرمﷺ و با اثر مستقیم بر رفتار جمعی صحابه عمل کرد. چنین نقشی، به وضوح الگویی فراتر از مشاوره صرف را نشان می‌دهد؛ الگویی که دانش اجتماعی، قدرت تحلیل و جایگاه معنوی را در خدمت مدیریت بحران‌های سیاسی-دینی قرار می‌دهد.

به باور نویسنده، تقلیل جایگاه ام‌سلمه در نقش «قدرت پس پرده» در آثار شرق‌شناسان، نتیجه غلبه کلیشه‌های جنسیتی بر تحلیل تاریخی است. این نگاه، توانایی او در مداخله مؤثر در تصمیمات کلان و هدایت رفتار جمعی در شرایط بحران را کم‌رنگ و نقش تاریخی‌اش را تک‌بعدی می‌کند. برای دستیابی به فهم درست، باید پیوند میان خرد سیاسی، نفوذ اجتماعی و مشروعیت دینی در شخصیت ام‌سلمه را در کنار هم دید؛ چراکه تنها این نگاه جامع می‌تواند جایگاه واقعی او را به‌مثابه یکی از مدل‌های اصیل کنشگری زنان در تاریخ اسلام آشکار کند.

۳. انگاره‌های شرق‌شناسانه درباه حقوق و جایگاه فردی همسران پیامبر اسلامﷺ

۳-۱. ابعاد اجتماعی-سیاسی تعدد زوجات پیامبرﷺ

بحث تعدد زوجات پیامبرﷺ در آثار خاورشناسان، نه به‌مثابه مسئله‌ای فقهی یا تاریخی مستقل، بلکه به‌عنوان چارچوبی تبیینی برای ارزیابی جایگاه فردی و میزان کنشگری سیاسی-اجتماعی همسران پیامبرﷺ طرح شده است. از این منظر، تحلیل دیدگاه‌های مستشرقان درباره اهداف سیاسی-اجتماعی این ازدواج‌ها، به‌طور مستقیم در خدمت فهم انگاره‌های آنان نسبت به نقش و مشارکت همسران پیامبرﷺ قرار می‌گیرد و مسیر بحث را از مسئله اصلی مقاله خارج نمی‌کند.

از منظر تاریخ‌نگاری شرق‌شناسانه، تعدد زوجات پیامبر اسلامﷺ یکی از موضوعات پرتکرار و بحث‌برانگیز است که طیف وسیعی از برداشت‌ها را دربر می‌گیرد. در آثار قرن نوزدهم و نخستین دهه‌های قرن بیستم، این ازدواج‌ها اغلب با رویکردی تقلیل‌گرایانه و شهوانی‌انگار تبیین شده است؛ چنانکه نویسندگانی همچون فلیپ حتی (۱۳۶۶)، ضمن اشاره به تنوع قومی و سنی همسران پیامبر اکرمﷺ آن را بیشتر بازتاب نیازهای شخصی و عاطفی می‌دانستند. این رویکرد، اگرچه بر واقعیت تاریخی تنوع ازدواج‌ها تکیه دارد، اما به جنبه‌های سیاسی و ارتباطی آن بی‌اعتناست و نمی‌تواند توضیحی جامع از نقش این پیوندها در ساختار قدرت و وحدت اجتماعی ارائه کند. با گذر زمان و افزایش مطالعات مستند، بخشی از محققان

غربی به تحلیل‌های دقیق‌تری رو آوردند. دیلمه (۱۳۹۰) با استفاده از منابع اسلامی اولیه، استدلال می‌کند که بسیاری از این ازدواج‌ها دارای اهداف آشکار سیاسی-اجتماعی بوده‌اند؛ ازجمله تحکیم اتحاد با قبایل کلیدی، کاهش خصومت‌های خونین و ایجاد پیوندهای اعتماد میان گروه‌های تازه‌مسلمان با جامعه مهاجرین مدینه. او با رد فرضیات شهوانی‌انگار، معتقد است که سیاست ازدواج پیامبر اسلام ﷺ با زنان بیوه یا مطلقه قبایل مختلف، یک ابزار نرم دیپلماسی داخلی بوده است. از سوی دیگر، بررسی عبدالله ابن‌قتیبه (۱۳۸۰)، در امامت و سیاست نشان می‌دهد که این ازدواج‌ها در بستر پیچیده منازعات قبیله‌ای و دگرگونی ساختار اجتماعی عرب آن روز معنا پیدا می‌کند. ابن‌قتیبه، ضمن نقل مواردی از رضایت یا عدم رضایت قبایل نسبت به این پیوندها، به نقش تعیین‌کننده این روابط در کاهش فشارهای سیاسی بر جامعه نوپای اسلامی اشاره می‌کند. این تحلیل، برخلاف برداشت‌های سطحی، بر کارکردهای امنیتی و تثبیت اقتدار پیامبر ﷺ تأکید دارد.

در آثار نویسندگان ایران نیز بازخوانی جدیدی از این مسئله ارائه شده است. آیینه‌وند (۱۳۸۴) در مقاله خود درباره جایگاه زنان در نخستین سده‌های اسلامی، توضیح می‌دهد که همسران پیامبر ﷺ نه تنها پل ارتباطی بین قبایل گوناگون بودند، بلکه با ایفای نقش آموزشی و فرهنگی برای زنان آن قبایل، پیام‌های اصلاحی اسلام را به‌صورت مستقیم منتقل می‌کردند. او این نکته را نیز می‌افزاید که چنین کارکردی، جایگاه همسران پیامبر ﷺ را فراتر از عرصه خانوادگی و در مقام «رهبران زن» تثبیت می‌کرد. در این میان، تحلیل سوکی(۱۳۸۶) از خطابات قرآنی مرتبط با حقوق زن، بر جنبه تشریعی این ازدواج‌ها نیز تأکید دارد. وی معتقد است که تبیین احکام جدید درباره مهریه، زمان عده، و قواعد ارث در سایه ازدواج‌های پیامبر ﷺ به‌صورت عینی و عملی انجام شد و الگوی حقوقی تازه‌ای برای جامعه اسلامی پدید آور. در نگاه او، این ازدواج‌ها سکوی اجرای اصلاحات حقوقی بودند؛ اصلاحاتی که پایگاه کنشگری فردی و اجتماعی زنان را استحکام بخشید. همچنین، بررسی تاریخی سبحانی(۱۳۷۱) در *کتاب فروغ ابدیت* به پیوند معنوی و دینی این ازدواج‌ها توجه دارد. از نظر وی بسیاری از همسران پیامبر ﷺ از بانوان شناخته‌شده در میان قبایل یا خاندان‌های مشهوری بودند که ورودشان به بیت نبوت، نه تنها نشانه کرامت و تکریم زن در منطق وحی، بلکه یک اقدام نمادین برای تغییر نگاه‌های قبیله‌ای به جایگاه زنان بو.. به این ترتیب، بُعد معنوی این روابط در کنار کارکردهای سیاسی و اجتماعی قرار می‌گیرد.

برآیند این بررسی‌ها نشان می‌دهد که برداشت‌های نخستین شرق‌شناسان اغلب زیر سلطه رویکردهای فردی و شهوانی‌انگار بوده و کمتر به ساختارهای کلان اجتماعی توجه داشته‌اند؛ حال آنکه تحلیل‌های جدیدتر، با تکیه بر منابع تاریخی و روایی معتبر، ازدواج‌های پیامبر اسلام ﷺ را در چهارچوب دیپلماسی، اتحاد اجتماعی، اصلاحات حقوقی و تغییر فرهنگی قرار می‌دهند. حتی این دیدگاه‌های جدید نیز گاهی از درک کامل ابعاد معنوی و تشریعی غافل می‌مانند و نقش ازدواج‌ها در تربیت و کنشگری همسران پیامبر ﷺ به‌مثابه الگوهای زنان رهبر در قبایل مختلف را به حاشیه می‌رانند. برای فهم جامع این پدیده، باید همه این ابعاد سیاسی، اجتماعی، حقوقی و معنوی را در کنار هم نهاد و آن را به‌عنوان بخشی از راهبرد کلان پیامبر ﷺ در ساخت جامعه اسلامی نخستین مورد مطالعه قرار داد.

۳- ۲. تحلیل رویکردها به استقلال اقتصادی و حق آموزش

موضوع استقلال اقتصادی و حق آموزش زنان در صدر اسلام، به‌ویژه در ارتباط با همسران پیامبر ﷺ، از منظر شرق‌شناسان و محققان معاصر همواره محل تمرکز و نقد بوده است. بخش قابل توجهی از این مطالعات، بر این نکته تأکید دارد که اسلام، به‌ویژه در آموزه‌های نبوی، موقعیت مالی و علمی زنان را نسبت به الگوهای پیش از خود، به‌طرز چشمگیری ارتقا داده است. با این حال، در بسیاری از این تحلیل‌ها، پیوند این دو محور با کنشگری سیاسی و اجتماعی زنان کمتر مورد توجه قرار گرفته یا به «بهبودی فردی» تعبیر شده است. یکی از مهم‌ترین مصادیق در این حوزه، حق تملک و تصرف مستقل در اموال شخصی است. لیلا احمد (۱۳۹۲) با رویکردی تاریخی-انتقادی، به بررسی تحولات حقوق مالی زنان در آغاز

اسلام پرداخته و استدلال می‌کند که مقرراتی همچون الزام مهریه، حق ارث برای زنان و نفی قوامیت مطلق اقتصادی مرد بر زن، تغییرات بنیادینی در ساختار قدرت خانوادگی ایجاد کرده است. او با مقایسه شرایط زنان در جامعه جاهلی (که فاقد هرگونه حق مالکیت مستقل بودند) با شرایط پس از بعثت، این تحول را «انقلاب حقوقی» می‌خواند، اما وی برخلاف اشاره به اهمیت این تغییر، کمتر به کاربرد این استقلال در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی می‌پردازد.

نبیه آبوت، با استفاده از شواهد روایی و تاریخی، به نقش اقتصادی همسران پیامبرﷺ در مدیریت منابع خانوادگی و هزینه‌های اجتماعی اشاره می‌کند. (ابوت، ۱۹۴۲) او نمونه‌هایی از کارکرد این استقلال مالی را ذکر می‌کند که شامل حمایت از مهاجران، کمک به مساکین و بازتوزیع منابع در قالب صدقات است. آبوت نتیجه می‌گیرد که این رفتارها نه کنش‌های فردی، بلکه بخشی از سیاست اجتماعی پیامبرﷺ برای ایجاد شبکه‌های همبستگی در جامعه اسلامی اولیه بوده است. عالیه گبّای، در بررسی خود از خطبه حضرت فاطمه علیها السلام، حق تحصیل و انتقال دانش توسط زنان را یکی از جلوه‌های قدرت دینی و اجتماعی معرفی می‌کند (گبای[1]، ۲۰۲۱). هرچند محور پژوهش گبّای بر حضرت زهرا علیها السلام متمرکز است، اما وی تصریح می‌کند که زنانی چون ام‌سلمه و عایشه نیز با بهره‌گیری از جایگاه علمی و اعتماد عمومی، نقش فعالی در آموزش دینی و مشاوره مذهبی ایفا کردند. او این فعالیت‌ها را امتداد طبیعی استقلال فکری‌ای می‌داند که از فرصت‌های آموزشی ایجاد شده در صدر اسلام نشئت گرفته است (گبای، ۲۰۲۱).

تحلیل بستان نجفی (۱۳۹۷) نیز بر پیوند میان استقلال اقتصادی و فرهنگی زنان تأکید دارد. او در *کتاب اسلام و تفاوت‌های جنسیتی* توضیح می‌دهد که اعطای حقوق مالی به زنان، در کنار فراهم کردن امکان حضور آنان در حلقات آموزش *قرآن* و حدیث، نوعی «قدرت مضاعف» ایجاد کرد که به آنان اجازه داد هم در عرصه خانوادگی و هم در حوزه اجتماعی اثرگذار باشند. به اعتقاد او، این دو عنصر یعنی، مال و دانش، وقتی توأمان به زن داده شده، ظرفیت تغییر الگوهای قدرت را به شکل پایدارتری فراهم کرده است. در بُعد نقد رویکردهای شرق‌شناسی، بهادری (۱۳۹۷) معتقد است که بسیاری از آثار غربی با وجود اذعان به ارتقای سطح حقوق زنان در صدر اسلام، این ظرفیت را اغلب در چارچوب فردی و خصوصی محصور کرده‌اند. از نظر وی، اگر این استقلال اقتصادی و علمی را فقط در حد بهبود وضعیت معیشتی و فکری زنان دیده شود، نقش آن در شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی و در دیپلماسی نرم صدر اسلام نادیده گرفته می‌شود.

از حیث شواهد تاریخی، گزارش‌های متعددی حاکی از استفاده همسران پیامبرﷺ از ثروت شخصی یا درآمدهای مشروع خود برای انجام فعالیت‌های عام‌المنفعه و آموزشی است. برای مثال، منابع روایی مورد استناد آبوت و ابن‌میثم نشان می‌دهند که برخی از همسران پیامبرﷺ، با اختصاص بخشی از مهریه یا درآمد املاک خود، محافل تعلیم *قرآن* و سنت را در خانه‌هایشان برگزار می‌کردند و بدین شکل به توزیع دانش دینی میان زنان مدینه کمک می‌کردند. (ابن‌میثم، ۱۳۷۹) چنین اقداماتی، علاوه بر گسترش سواد دینی، نفوذ اجتماعی این زنان را در میان طبقات مختلف افزایش می‌داد. برخی مستشرقان معاصر، مانند ریفات حسن، این استقلال مالی و علمی را نشانه‌ای از مخالفت عملی پیامبر اسلامﷺ با ساختار مردسالار حاکم می‌دانند (ریفات حسن[2]، ۱۹۹۹) او معتقد است که بافت قبیله‌ای عرب در آن دوره، کمترین انعطاف را نسبت به اعطای حقوق مستقل به زنان داشت و هرگونه اقدام برای تحصیل یا مالکیت یک زن، به‌معنای خروج او از نظام سلطه مردان تلقی می‌شد. بنابراین، فراهم کردن چنین شرایطی توسط پیامبر اسلامﷺ، اقدامی آگاهانه و راهبردی برای تغییر هنجارهای اجتماعی بود.

بنابراین می‌توان گفت که استقلال اقتصادی و حق آموزش به‌طور همزمان، زیربنای اصلی کنشگری سیاسی و اجتماعی همسران پیامبرﷺ را فراهم آورد. زنانی که توانایی تأمین مالی فعالیت‌های خود را داشتند و به دانش دینی و اجتماعی لازم

1. Gabbay, A.
2. Hassan, R.

مجهز بودند، می‌توانستند در مواقع حساس، در مشاوره‌های سیاسی، بحران‌زدایی، و حتی در شکل‌دهی به افکار عمومی نقش‌آفرینی کنند. این ظرفیت‌ها در نمونه‌هایی چون مشاوره‌های ام‌سلمه در صلح حدیبیه یا اقدامات عایشه در فتنه‌های پس از پیامبرﷺ قابل مشاهده است حتی اگر انگیزه یا نتیجه نهایی این وقایع محل مناقشه باشد.

با این حال، محدود کردن تحلیل به ابعاد فردی و خانه‌محور، خطر نادیده گرفتن پیوندهای راهبردی میان حقوق مالی- علمی زنان و ساختار قدرت در جامعه اسلامی اولیه را دارد. منابع منتشر شده در ایران همچون آثار بستان و روایات ابن‌میثم، نشان می‌دهد که این حقوق نه‌تنها به زن امکان دفاع از موقعیت شخصی خود را می‌داد، بلکه ابزارهایی در اختیارش قرار می‌داد تا در هدایت، آموزش و سازماندهی بخش‌هایی از جامعه فعال شود. به نظر نگارنده، استقلال اقتصادی و حق آموزش، در بستر صدر اسلام، بخشی از یک پروژه راهبردی پیامبرﷺ برای بازتعریف نقش زنان بوده است؛ پروژه‌ای که با ترکیب مالکیت، درآمد و دانش، آنان را از وضعیت وابستگی خارج کرده و به الگوهای الهام‌بخش برای پیوند دادن حوزه خصوصی و جامعه عمومی بدل نموده است. درک این مسئله، نیازمند عبور از الگوهای تفسیر فردی و ورود به تحلیل‌های شبکه‌ای است که نقش زنان را در فرآیندهای کلان سیاسی- فرهنگی دنبال کند.

۴. نقد نارسایی‌های روش‌شناختی در رویکرد خاورشناسان به کنشگری همسران پیامبرﷺ

مطالعه آثار خاورشناسان درباره نقش سیاسی و اجتماعی همسران پیامبر اکرمﷺ نشان می‌دهد که بخش مهمی از اختلاف‌نظرها و داوری‌های چالش‌برانگیز آنان، ریشه در نارسایی‌های روش‌شناختی دارد؛ نارسایی‌هایی که اغلب در قالب عدم دقت در فهم مفاهیم دینی و تاریخی، غفلت از زمینه‌های اجتماعی و تاریخی صدر اسلام، کم‌توجهی به ابعاد معنوی و اخلاقی کنش‌ها، و نیز نادیده‌گرفتن تنوع دیدگاه‌ها در درون جهان اسلام نمود یافته است. این کاستی‌ها، در مجموع، به بازنمایی‌هایی انجامیده‌اند که از پیچیدگی واقعیت‌های تاریخی فاصله دارند.

نخستین محور انتقادی، نادقتی در فهم مفاهیم دینی در بافت زبانی و معرفتی صدر اسلام است. در بسیاری از آثار خاورشناسان، مفاهیمی چون حجاب، اطاعت، بیعت و اقتدار، با پیش‌فرض‌های برآمده از سنت سیاسی و اجتماعی مدرن غربی تفسیر می‌شوند. برای نمونه، لیلا احمد (۱۳۹۲) حجاب را در چارچوب ابزار کنترل اجتماعی و محدودسازی زنان تحلیل می‌کند. درحالی‌که شواهد تاریخی مورد استفاده خود او نیز نشان می‌دهد که پس از نزول آیه حجاب، نقش اجتماعی و مشورتی همسران پیامبرﷺ، از جمله عایشه و ام‌سلمه، تداوم یافت. مرنیسی (۱۳۸۰) نیز با تمرکز بر روایت‌های مناقشه‌برانگیز، کوشیده است میان احادیث مرتبط با زنان و ساختار قدرت پیوندی خطی برقرار کند، بی‌آنکه به منطق درون‌دینی تولید و فهم این روایات توجهی روشمند نشان دهد. این نوع قرائت، اغلب به انتقال مفاهیم از یک دستگاه معرفتی به دستگاهی دیگر می‌انجامد و معنای تاریخی آنها را دگرگون می‌کند.

دومین ضعف، غفلت از زمینه‌های اجتماعی و تاریخی جامعه صدر اسلام است. برخی شرق‌شناسان، از جمله اسپلبرگ، کنشگری همسران پیامبرﷺ را براساس الگوهای رقابت سیاسی یا تعارض‌های شخصی تحلیل کرده‌اند. (اسپلبرگ، ۱۹۹۴) این رویکرد، گرچه از نظر تحلیلی منسجم به نظر می‌رسد، اما اغلب منطق قبیله‌ای، جایگاه خویشاوندی، و نقش اعتبار دینی در سامان اجتماعی آن دوره را دست‌کم می‌گیرد. نبیه ابوت، با وجود توجه دقیق به منابع تاریخی، گاه تحت تأثیر همین چارچوب مدرن، نقش همسران پیامبرﷺ را در قالب نفوذ غیررسمی یا تأثیر پشت‌پرده تقلیل می‌دهد (ابوت، ۱۹۴۲) چنین تحلیل‌هایی، بدون لحاظ شرایط خاص شکل‌گیری جامعه اسلامی، کنش‌ها را از بستر واقعی‌شان جدا می‌کند.

سومین محور انتقادی، کم‌توجهی به ابعاد معنوی و اخلاقی رفتار همسران پیامبرﷺ است. در اغلب مطالعات خاورشناسانه، کنش سیاسی این زنان فقط بر حسب منطق قدرت تفسیر می‌شود و مؤلفه‌هایی همچون التزام دینی، باور به رسالت نبوی، و احساس مسئولیت اخلاقی نسبت به جامعه اسلامی، نقش حاشیه‌ای می‌یابد. برای مثال، نقش مشورتی

ام‌سلمه در صلح حدیبیه، در برخی تحلیل‌ها، «راهکاری عقلانی برای مدیریت بحران» بازخوانی شده است (ابوت، ۱۹۴۲). در حالی‌که در منابع اسلامی، این کنش در پیوند مستقیم با فهم دینی و اعتماد کامل به پیامبرﷺ ارزیابی می‌شود. حذف این ساحت معنوی، تحلیل تاریخی را به روایتی سکولار و ناقص تبدیل می‌کند.

در نهایت، یکی از جدی‌ترین ضعف‌های رویکرد خاورشناسان، غفلت از تنوع آرا و قرائت‌ها در درون جهان اسلام است. بسیاری از این مطالعات، با تکیه گزینشی بر برخی روایت‌ها یا جریان‌های فکری خاص، تصویری یکدست از نگرش اسلامی به همسران پیامبر اسلامﷺ ترسیم کرده‌اند. از نظر استواسر، خوانش‌های متفاوت از متون اسلامی درباره زنان، منعکس‌کننده سنت‌های تفسیری متنوعی است که نمی‌توان آنها را به یک روایت واحد فروکاست (استواسر، ۱۹۹۴). نادیده گرفتن این تنوع، باعث شده است تحلیل‌های خاورشناسانه، بیش از آنکه بازتاب‌دهنده واقعیت تاریخی باشند، بازتاب‌دهنده پیش‌فرض‌های نظری نویسندگان خود باشند. مجموع این کاستی‌ها نشان می‌دهد که نقد رویکرد خاورشناسان به نقش سیاسی و اجتماعی همسران پیامبر اکرمﷺ، مستلزم بازاندیشی جدی در روش تحلیل، مفروضات نظری و شیوه مواجهه با متون دینی و تاریخی است. تنها با چنین نقدی است که می‌توان از بازنمایی‌های تقلیل‌گرایانه عبور کرد و به ارزیابی سنجش‌مندتر و غیرتقلیل‌گرایانه‌تری از این کنشگری تاریخی دست یافت.

نتیجه‌گیری

بررسی رویکردهای شرق‌شناسانه نسبت به حقوق و جایگاه فردی همسران پیامبرﷺ، نشان می‌دهد که این حوزه در طول یک قرن گذشته از دو جریان اصلی عبور کرده است: نخست، قرائت‌های تقلیل‌گرایانه و شهوانی‌انگار که تعدد زوجات و امتیازات مالی-علمی همسران پیامبر اسلامﷺ را در چارچوب روابط شخصی و خانوادگی محدود می‌کرد؛ و دوم، تحلیل‌های جدیدتر که با رویکردی منصفانه‌تری به اهداف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این روابط توجه نشان داده‌اند. با وجود این تغییر جهت، بخش قابل توجهی از تولیدات علمی غربی همچنان ضعف روش‌شناختی دارد؛ زیرا اغلب در تفسیر داده‌های تاریخی به منابع اهل‌سنت بسنده کرده‌اند و از روایات معتبر شیعی و سیره ائمهؑ غافل مانده‌اند و در نتیجه، ابعاد معنوی و تشریعی حیات این زنان را به حاشیه رانده‌اند.

تحلیل داده‌های به‌دست آمده در پژوهش حاضر نشان داد که استقلال اقتصادی و حق آموزش که دو شاخص کلیدی در ارتقای جایگاه زنان صدر اسلام است در اغلب متون شرق‌شناسی به‌مثابه «بهبود فردی» معرفی شده است، نه زیرساخت کنشگری اجتماعی- سیاسی. این غفلت، تصویری ناقص از راهبرد پیامبر اکرمﷺ در توانمندسازی زنان ارائه می‌دهد؛ راهبردی که با تلفیق مالکیت، درآمد و دانش، همسرانش را به کنشگران فعال در مدیریت بحران، گفتگوی قبایلی و اصلاحات فرهنگی بدل نمود.

از منظر نقادانه، کاستی دیگر آن است که بسیاری از پژوهشگران غربی، حتی در قرائت‌های مثبت، به نوعی اسیر الگوهای نظری مدرن شده‌اند و داده‌های تاریخی را براساس مفاهیم معاصر مانند «قدرت نرم» یا «حوزه خصوصی-عمومی» بازسازی کرده‌اند، بی‌آنکه حساسیت لازم نسبت به بسترهای فرهنگی صدر اسلام را داشته باشند. ورود به این بحث بدون درک شبکه‌ای روابط قبیله‌ای، نظام معیشتی، و ساختار زبانی-دینی زمانه، ناگزیر به خطاهای تحلیلی می‌انجامد.

نتیجه بررسی این پژوهش‌ها یک راهبرد روشن را پیشنهاد می‌کند: بازخوانی نقادانه منابع شرق‌شناسان با استفاده از داده‌های اصیل و روایات شیعی، تلاشی استراتژیک برای اصلاح تصویر جهانی از اسلام و زنان آن. در این مسیر، باید پیوند میان حقوق فردی زنان از جمله تعدد زوجات در بُعد سیاسی، استقلال اقتصادی و حق آموزش و نقش آنان به عنوان رهبران، آموزگاران و کنشگران اجتماعی را بازسازی کرد. چنین بازخوانی‌ای نه‌تنها به اصلاح برداشت‌های ناقص می‌انجامد،

بلکه ظرفیت گفت‌وگوی علمی میان سنت‌های تحقیق شرقی و غربی را فراهم می‌کند.

به باور نویسنده، تنها رویکردی که بر بنیان قرآن، سنت نبوی و سیره ائمه علیهم‌السلام بنا شود و همزمان از روش‌های تحلیلی مدرن بهره گیرد، می‌تواند از دام کلیشه‌های جنسیتی و ساده‌انگاری‌های تاریخی بگریزد. این رویکرد، بستری برای بازنمایی جامع جایگاه همسران پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله به‌مثابه الگوهای تاریخی زن مسلمان خواهد بود؛ الگوهایی که در تقاطع نقش‌های فردی و اجتماعی، هویتی پیچیده و تحول‌آفرین را به نمایش گذاشتند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده مقاله تأکید می‌کند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. همچنین، اصول مربوط به محرمانگی اطلاعات و استفاده از داده‌ها در چارچوب اهداف پژوهش رعایت شده است.

عدم سوء رفتار علمی

نویسنده مقاله اعلام می‌کنند که در انجام و گزارش پژوهش حاضر از هرگونه سوءرفتار علمی، از جمله جعل یا دستکاری داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت علمی و سایر رفتارهای مغایر با اصول اخلاق پژوهش، پرهیز شده است.

مشارکت نویسندگان

کلیه مراحل مفهوم‌پردازی و نگارش توسط نویسنده انجام شده است.

تعارض منافع

نویسنده مقاله عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کند. به عبارت دیگر، هیچ‌گونه تعارض منافع مالی، سازمانی یا شخصی وجود ندارد که بتواند بر طراحی، اجرا، تحلیل یافته‌ها یا گزارش نتایج پژوهش تأثیرگذار باشد.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

نویسنده مقاله، از کلیه کسانی که در انجام پژوهش حاضر از ایشان حمایت معنوی کرده‌اند، به‌ویژه از خانواده خود، تشکر و قدردانی می‌کند.

منابع

ابن‌قتیبه، عبدالله‌بن مسلم (۱۳۸۰). *امامت و سیاست (تاریخ خلفاء)*. مترجم: طباطبایی، سیدناصر. تهران: ققنوس.

ابن‌میثم، میثم‌بن علی (۱۳۷۹). *شرح نهج البلاغه*. تهران: نشرالکتاب.

احمد، لیلا (۱۳۹۲). *زنان و جنسیت در اسلام؛ ریشه‌های تاریخی جدال امروزی*. مترجم: صادقی، فاطمه. تهران: نگاه معاصر.

اسپلبرگ، دنیز (۱۳۹۳). *عایشه*. در: *دایرةالمعارف قرآن لایدن*. مترجم: پات، فریبا. تهران: حکمت.

استواسر، باربارا فریر (۱۳۹۶). *همسران پیامبر*. در: *دایرةالمعارف قرآن لایدن*. مترجم: پات، فریبا. تهران: حکمت.

اسدی، علی (۱۳۹۷). پیوند آسمانی؛ نقد افسانه دلباختگی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به زینب بنت جهش. *پژوهش‌های قرآنی*، -(۳)، ۴۵- ۳۴.

آیینه‌وند، صادق (۱۳۸۴). زنان در نخستین سده‌های اسلامی. *زن در توسعه و سیاست*، -(۱۳)، ۲۶- ۵.

بابایی، زینب.، و مرادی، محمد (۱۴۰۴). بررسی و نقد آرای تفسیری مفسران اهل‌سنت از قرن دوم تا چهارم هجری درباره آیه ازدواج موقت.

پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، ۱۳(۲)، ۸۳- ۹۰.

بستان، حسین.، و دهقان‌نژاد، رضا (۱۳۹۷). *زن در قرآن*. تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه (سمت).

بهادری، آتنا.، و محصص، مرضیه (۱۳۹۷). نقد مبانی تاریخ‌مندی در تفاسیر زن‌محور از قرآن. *فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده*، (۸۲)، ۷۶- ۵۷.

جلالی‌کندری، سهیلا (۱۳۸۲). حضور نظامی زنان در صدر اسلام. *فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهرا*، -(۴۷-۴۶)، ۴۵- ۵۹.

حتی، فلیپ خلیل (۱۳۶۶). *تاریخ عرب*. مترجم: پاینده، ابوالقاسم. تهران: آگاه.

حسامی، فاضل (۱۳۸۱). تحریف حقایق در یک کتاب؛ بررسی انحرافات تاریخی و اعتقادی کتاب زنان پرده‌نشین و نخبگان جوشن‌پوش. *مطالعات راهبردی زنان*، -(۱۷)، ۲۰۴- ۲۳۱.

دیلمه، نیکو (۱۳۹۰هـ.ق). *علت چندهمسری در حیات رسول خداﷺ*. *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، -(۴)، ۱۳۷- ۱۶۲.

رحیمی، عماد.، فقیهی، علی‌نقی.، و انتصاری، احمد (۱۴۰۴هـ.ق). تدوین مدل مفهومی غنی‌سازی روابط همسران با تأکید بر تأمین نیازهای روان‌شناختی براساس منتخب احادیث کتاب بحارالانوار. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۳(۱)، ۹- ۲۸.

رضایی هفتادر، حسن.، راجی، مرضیه.، و شهیدی، روح‌الله (۱۴۰۲). بررسی شخصیت حضرت خدیجه علیها‌السلام از دیدگاه مستشرقان. *دوفصلنامه علمی قرآن‌پژوهی خاورشناسان*، ۱۸(۳۴)، ۱۷۱- ۱۹۸.

کریمی، محمود (۱۳۹۷). نقد و تحلیل مدخل «عایشه» در دایرةالمعارف قرآن لیدن. *دوفصلنامه علمی قرآن‌پژوهی خاورشناسان*، ۱۳(۲۵)، ۱۰۴- ۱۲۵.

لیلا احمد (۱۳۹۲). *زنان و جنسیت در اسلام؛ ریشه‌های تاریخی جدال امروزی*. مترجم: صادقی، فاطمه. تهران: نگاه معاصر.

مرنیسی، فاطمه (۱۳۸۰). *زنان پرده نشین و نخبگان جوشن پوش*. مترجم: مغاره‌ای، ملیحه. تهران، نشر نی.

ناصرحسین ال جهل (۱۴۰۲). *بررسی نقش سیاسی، اجتماعی و فرهنگی همسران پیامبرﷺ در دوران پیامبر و خلفاء (مطالعه تطبیقی)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه ادیان و مذاهب. قم.

هاشمی‌نیا، محمدنور (۱۳۹۲). *جایگاه و نقش همسران رسول خداﷺ در تحولات سیاسی، فرهنگی صدر اسلام تا سال ۴۰ هجری*. دومین کنگره بین‌المللی علوم اسلامی، علوم انسانی. تهران.

Refrences

Abbott, N. (1942). Women and the state in early Islam. *Journal of Near Eastern Studie*s, 1(1), 42- 55.

Gabbay, A. (2021). Heiress to the prophet: Fatima›s Khuṭba as an early case of female religious authority in Islam. *In Female religious authority in Shi›i Islam*. Edinburgh University Press.

Hassan, R. (1999). Feminism in Islam. In A. Sharma (Ed.), *Feminism and world religions*. State University of New York Press.

Stowasser, B. F. (1994). *Women in the Qur›an, traditions, and interpretation*. Oxford University Press.